

М.Г. Кітов, д. філос. н., доцент, завідувач кафедри філософії Національного університету харчових технологій м. Київ

Виникнення філософії як об'єкт наукового дослідження

“Самосвідомість – важка й повільна справа, що вивершує працю людини чи народу над самим собою, і досягається різноманітними шляхами”.

(В.О. Ключевський)

*Примітка: Стаття з технічних причин працівників редакції вийшла під назвою «Сутність основного питання філософії», хоча назва має бути іншою. Назву статті у журналі Практична філософія. – 2012, № 2. – С. 38-44 слід читати у наступній редакції: «Виникнення філософії як об'єкт наукового дослідження». Стаття з назвою «Сутність основного питання філософії» надрукована в іншому номері журналу. Див.: Практична філософія. – 2012, № 3. – С. 18-24

Кітов Микола Григорович
Китов Николай Григорьевич
Kitov Nikolay Grigorovich

Возникновение философии как объект научного исследования **The Origin of Philosophy as a Subject of Scientific Research**

В статті критично розглянуті існуючі в літературі точки зору на проблему виникнення філософії, обґрунтовані їх переваги й недоліки, а також проаналізовані наступні типи філософування: теоретичний, есеїстсько-афористичний релігійно-містичний, художньо-образний і показана їх специфіка.

Ключові слова: форма суспільної свідомості, міфічна свідомість, міфологія, релігія, містика, наука, мораль, право, політика, філософія, тип філософування.

Сучасне філософування досить плюралістичне і позбавлене певних канонів. Але філософський плюралізм торкнувся навіть розуміння самої сутності філософії і її виникнення. Тому автор ставить за **мету** критично проаналізувати існуючі точки зору на проблему виникнення філософії.

На проблему виникнення філософії існують такі точки зору: міфогенна; натурфілософська; гносеогенна; релігіогенна. *“Сучасна наука, – пише С.Я. Шейнман-Топштейн, – дає три відповіді на питання про те, звідки бере свій початок філософія в давнину.*

Перша відповідь, котра йде ще від Гегеля: корені філософії слід шукати в міфології давніх народів. Це точка зору міфогенна (її дотримуються

представники англійської «антропологічної» школи – Фрезер, Кук, Корнфорд, Гаррісон та ін.). Крайня ідеалістична інтерпретація такого положення виражена в пошуках витоків філософії у давніх релігіях.

Друга відповідь, найбільш поширеніша в наш час: філософія в древності вичленовується з єдиної науки, котра має елементи як філософування, так і позитивних знань.

Нарешті, третя відповідь: початок філософії відноситься виключно до позитивного знання. Цю точку зору радянський дослідник Чанишев називає *гносеогенною*” [8; с. 19]. Відмічаючи вдаль виокремлення точок зору на проблему виникнення філософії, зауважу: не одне і те ж саме шукати витoki філософії в міфології чи релігії. Тому доцільно окремо виокремити і релігіогенну точку зору.

Міфогенної точки зору дотримувався Г.В.Ф. Гегель. На його думку, висхідною формою людської духовності була міфологія, яка виникає як результат цілісного, синкретичного способу відношення людини до дійсності. На певному етапі розвитку людини синкретичний спосіб переростає в теоретичний, а міфологія перетворюється в філософію. Таким чином, на його думку, відмінність філософії від міфології полягає лише в способі осягнення. За змістом міфологія і філософія тотожні, а за способом функціонування – різні. *Міфологія* є результатом цілісного, *синкретичного* сприйняття, а *філософія* – *теоретичного*. Тобто, філософія виникає в процесі раціоналізації міфологічної свідомості. Таке розуміння виникнення філософії приводить його до ототожнення ним таких духовних феноменів як наука, філософія, світогляд, релігія (на що вкаже у своїх працях Л. Фейєрбах).

У колишньому СРСР панівною була *натурфілософська* точка зору. На думку представників матеріалістичної філософії, філософія виникає в античності і являє собою систему позитивного знання про навколишній світ, яка (система) включає в себе також певні філософські питання. Ця точка зору

не витримує серйозної критики. *“Коли говорять про другу із вказаних тут відповідей, тобто стверджують, як, наприклад, сучасний французький дослідник античної культури А. Боннар, що спочатку існувала єдина, нерозчленована наука, від якої лише після Арістотеля почали відокремлюватися галузі природничонаукового знання, – це явний анахронізм”* [там само; с. 23], – підкреслює зокрема С.Я. Шейнман-Топштейн.

Натурфілософський підхід до вивчення природи (філософія природи) можливий лише за достатньо високого рівня розвитку самої філософії, зокрема – вчення про пізнання. Для глибшого розуміння вказаної проблеми потрібно усвідомити принципову відмінність натурфілософського підходу при вивченні природи від природничонаукового. Відмінність полягає в тому, що при природничонауковому вивченні природи науковець описує природу, не замислюючись над тим, як діє його мислення в процесі пізнання природи, а при натурфілософському – навпаки. Натурфілософ знає, як діє його мислення і тому, коли певні зв'язки між явищами природи не встановлено досвідним шляхом, він встановлює їх, базуючись не на логіці фактів, а на логіці думки. Натурфілософом був, зокрема, видатний російський хімік Д.І. Менделєєв.

Гносеогенну точку зору найбільш повно розробляв московський філософ А.М. Чанишев [див.: 6; с. 191; 7]. Суть її полягає в наступному: філософія виникає після виникнення науки як певний рівень самої науки, а саме – рівень її самоусвідомлення. Це вдала точка зору, але однобічна, адже філософія може виникнути як самоусвідомлення релігії, політики, мистецтва, міфології тощо.

Релігіогенної точки зору дотримуються релігійні філософи. На їхню думку філософія виникає спочатку в лоні релігії, а пізніше стає наукою, теорією. Цієї точки зору дотримувався і К. Маркс, який писав, що

“...філософія спочатку виробляється в межах релігійної форми свідомості і цим, з одного боку, знищує релігію як таку, а з другого боку, щодо свого позитивного змісту сама рухається ще тільки в цій ідеалізованій, перекладеній на мову думок релігійній сфері” [5; с. 22].

Вказані точки зору, безперечно, мають право на існування, адже в цілому правильно відбивають найсуттєвіші ознаки філософської свідомості, зокрема, що філософія – це *самоусвідомлення* духу. Проте неважко помітити, що всі вони тлумачать генезу лише теоретичної філософії. Осторонь стовпового шляху розвитку філософії залишається містика, художньо-образне філософування, а також вся східна філософія, які явно не вписуються в західну раціоналістичну традицію.

Названі концепції виникнення філософії ґрунтуються на тому фундаментальному положенні, що філософія виникає в епоху розпаду і зникнення синкретичної форми свідомості – міфології. Проте ця ключова теза потребує уточнення й кількох, на мій погляд, принципів зауважень.

По-перше, вочевидь, неправомірно ототожнювати міфічну і міфологічну свідомості, оскільки саме міфічна свідомість є синкретично-цілісним способом осягнення буття, а міфологія – це логос, учення про міфічну свідомість. Міфічна свідомість є родовою як за виникненням так і за носієм. Вона характерна для періоду безвинного стану людини. Тобто, духовність соціуму до періоду виокремлення з нього окремої людини носила міфічний характер. Отже, лише виокремлення людини з соціуму знаменує розпад міфічної свідомості і виникнення цілого ряду форм духовності, в тому числі й міфології. Якщо творцями й носіями міфічної свідомості була спільнота людей, а окремий член цієї спільноти, ще не усвідомлював свою окремішність від роду, то творцями міфів виступає окрема людина, яка усвідомлює сама себе і свою окремішність від роду. Вустами творця міфів промовляє родова субстанція. Але міф завжди

персоніфікований. Тому одні і ті ж події у міфах можуть передаватися по-різному. Міфу завжди притаманне персоніфіковане дзеркало бачення. Проте творцям міфів не притаманне усвідомлення своєї родової сутності. Їм притаманне лише усвідомлення своєї належності до роду. Усвідомлення своєї родової сутності відбувається на рівні самоусвідомлення, на рівні філософському.

По-друге, з виникненням сельфакторів, залізниць і т. ін. міфологія не зникає (як писав про це К. Маркс), а продовжує існувати поряд з іншими формами суспільної свідомості. Більше того, сучасна міфологія є одним із ключових моментів самоідентифікації нації і вагомим чинником державотворення. Будучи цілісно-ідеальним аналогом можливого реального буття будь-якого суспільства, вона виступає всезагальним принципом гармонізації суспільного життя нації та її консолідування. Така сутнісна “наповненість” міфології визначається насамперед тим, що в ній трагічні колізії буття народу розв’язуються практично-духовним способом. Це і наповнює міфологію універсально-онтологічним спрямуванням до максимально повної самореалізації нації. Візьмімо для прикладу Росію. Міф про Москву, як третій Рим, став по суті головною духовно-детермінуючою силою становлення Російської імперії. Разом з тим необхідно пам’ятати, що сучасна міфологія – це не архаїчна свідомість первісного суспільства, а синтетична за формою самосвідомість народу.

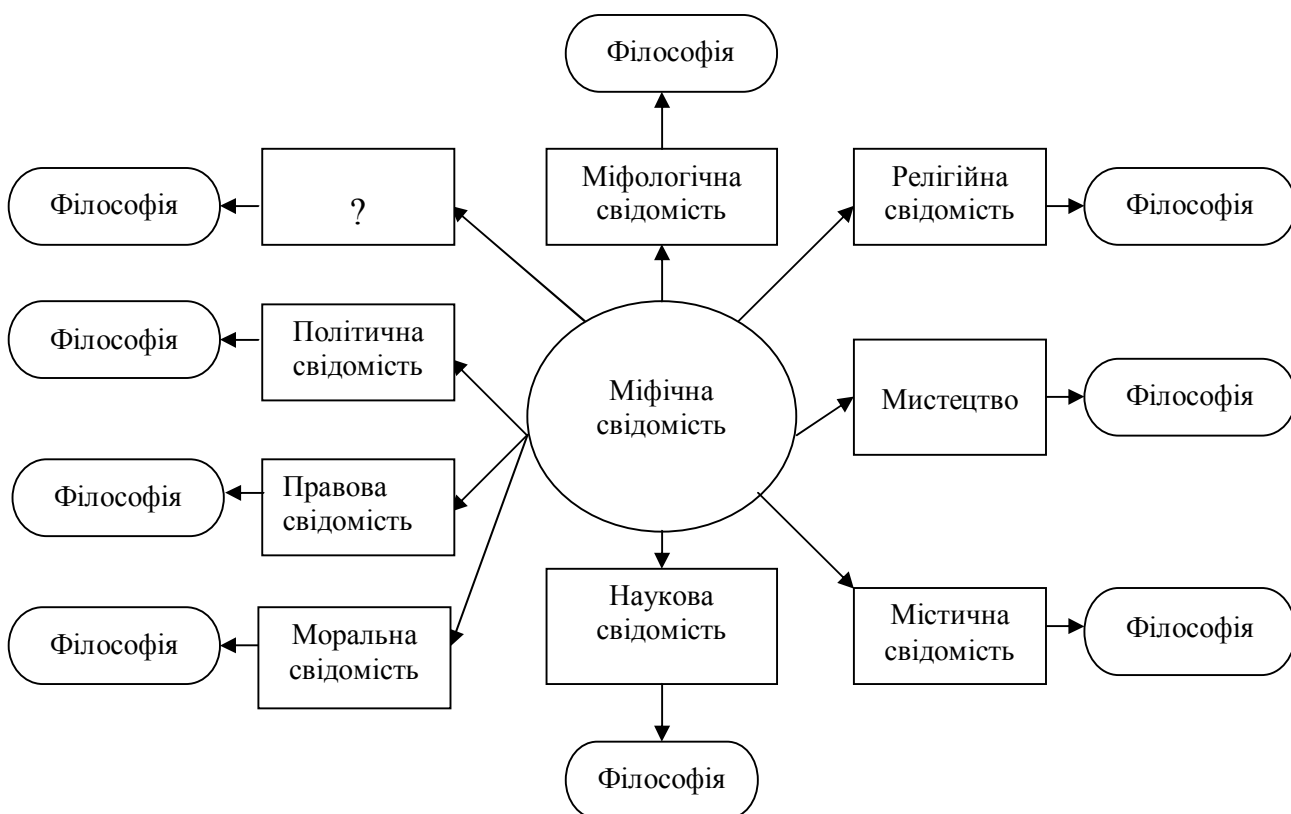
По-третьє, з розпадом первісного суспільства міфічна свідомість не зникає, а також залишається атрибутивною властивістю як суспільної, так і індивідуальної свідомості навіть сучасного суспільства. Міфізм продовжує надавати суспільній свідомості цілісності, гармонійності, завершеності, а окремій людині – відчуття сенсу й повноти життя. Але, якщо міфологія забезпечує людині відчуття цілісності, гармонійності, захищеності в рамках соціуму, то міфічна свідомість гармонізує відношення «людина-світ» в

масштабах всього Космосу. Саме міфічна свідомість надає соціуму відчуття цілісності, гармонійності, завершеності, а окремій людині – відчуття сенсу й повноти життя. Відтак він є складовим компонентом і філософської самосвідомості.

Отже, реальний процес виникнення філософії можна змоделювати як процес розпаду міфічної, синкретично-родової свідомості на ряд формоутворень суспільної свідомості, які, досягаючи рівня самоусвідомлення, переростають власне у філософію.

Зобразимо процес виникнення філософії за допомогою схеми.

СХЕМА ВИНИКНЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

Подаючи пояснення, підкреслимо:

По-перше, висхідною формою суспільної свідомості, на нашу думку, є не міфологія, як зазначив Г.В.Ф. Гегель, а міфічна свідомість, адже міфологія є логосом, вченням про міф. Розпадаючись, міфічна свідомість стає джерелом виникнення усіх форм суспільної свідомості.

По-друге, стосовно проблеми виокремлення форм суспільної свідомості серед науковців існують розбіжності. Здебільшого виділяють науку, право, політику, мораль, релігію, мистецтво, етику, естетику, філософію. До перерахованих дехто додає економічну, історичну, екологічну свідомість, культуру та ін. Кожний автор, безсумнівно, має право на свою точку зору, якщо вона достатньо аргументована. Та, на жаль, у даному випадку автори вище означеного погляду, як правило, не дотримуються одного з положень логіки, а саме: поділ обсягу поняття повинен відбуватися на одній основі. Тому поряд з наукою, вочевидь помилково ставлять етику (науку про мораль), естетику (науку про прекрасне) тощо. Виокремлення ж економічної, історичної, екологічної суспільної свідомості та культури серед означених форм взагалі, на наш погляд, безпідставне.

По-третьє, вихідною основою для поділу обсягу поняття “форми суспільної свідомості” може бути *спосіб* усвідомлення. У філософській літературі виокремлюють практично-духовний, художній, релігійний, теоретичний та духовно-практичний способи усвідомлення. *“Ціле, як воно уявляється в голові які мислиме ціле, є продукт мислячої голови, яка освоює світ єдино можливим способом – способом, що відрізняється від художнього релігійного, практично-духовного освоєння цього світу”* [4; т. 12, с. 684], – зазначає зокрема К. Маркс. До вказаних способів усвідомлення можна додати містичний спосіб. Містика, містицизм (грец. *mystikos* – таємничий) – релігійно-ідеалістичний погляд на дійсність, основу якого становить віра в надприродні сили. Зародилася в глибокій давнині, пізніше виступає як обов’язковий сутнісний елемент таємних обрядів (містерій). Головне в цих обрядах – спілкування з богом або якоюсь таємничою істотою. Подібне спілкування досягається через осягання, екстаз, одкровення. Елементи містицизму властиві багатьом філософсько-релігійним вченням – конфуціанству, брахманізму, піфагорейству, неоплатонізму,

неотомізму тощо. Елементи містицизму знаходимо у Платона, В.С. Соловйова, Я. Бьоме, Екзарта та ін.

По-четверте, міфічна свідомість є результатом *синкретичного* (цілісного) способу усвідомлення людиною навколишнього світу і свого буття в ньому. *Синкретичний* спосіб розпадається на: а) *практично-духовний*, котрий породжує міфологію; б) *художній* – мистецтво; в) *релігійний* – релігію; г) *містичний* – містику; д) *теоретичний* – науку; е) *духовно-практичний* – мораль, право, політику.

По-п'яте, якщо ж будуть відкриті у майбутньому (що цілком ймовірно) інші способи усвідомлення, то вони “породять” і відповідні форми суспільної свідомості, а самоусвідомлення їх “відкриє” інші шляхи виникнення філософської свідомості. Саме для цього на схемі залишена пуста клітинка. Запропонований підхід до вичленування форм суспільної свідомості, можливо і має недоліки, але, на мій погляд, він дозволяє відсікти одну із зовнішніх причин плюралізму філософування – елементарне порушення правил логіки.

По-шосте, самоусвідомлення названих духовних формоутворень є філософським рівнем розвитку людської свідомості, а саме – рівнем самоусвідомлення. Звідси випливає висновок: виникнення філософії – це багатоваріантний процес, головною ознакою якого є *самоусвідомлення* різнопланових формоутворень духу. В різні історичні епохи в різних народів цей процес має свої особливості. Це і виступає об'єктивною основою різних типів філософування.

По-сьоме, у філософській літературі вичленовують теоретичний, есеїстсько-афористичний, релігійно-містичний та художньо-образний типи філософування.

Теоретичний тип філософування репрезентує теоретичну філософію. До цього напрямку можна віднести Арістотеля, Спінозу, Декарта, Канта, Фіхте,

Гегеля, Маркса, тип філософування яких слід віднести до системи теоретичного знання, тобто до науки. Системи знань проявляються у формах концепції, теорії та науки. Знання поєднуються у певну цілісність (систему) за допомогою способів синтезу. В основі концепції, як висхідної форми системного знання, знаходиться принцип. В основі теорії лежить ідея, а в основі науки – метод. Тому зрозуміло, що кожна теоретична філософія має свій висхідний (основний) принцип (те положення, що лежить в основі системи знання), а перехід від однієї філософської системи до іншої відбувається шляхом критики, як специфічного виду теоретичної діяльності [див.: 1; с. 5–13]. Критика завжди повинна бути принциповою, тобто критикою основних принципів, а не окремих положень цілісної системи. Завдяки принциповій критиці відбувається перехід від однієї теоретичної філософської системи до іншої. Тому А. Шопенгауер якоюсь мірою був правий, підкреслюючи, що *“кожний новоявлений філософ чинить так само, як кожний новий султан, що перш за все прирікає своїх братів на страту”* [9; с. 585]. Більш “гуманно” в цьому відношенні вчинив Гегель, який підкреслював: *“...кожна система філософії необхідно існувала і продовжує ще й зараз існувати: тобто жодна з них не зникла, а всі вони збереглися в філософії як моменти одного цілого. Але ми повинні розрізняти між частковим принципом цих систем філософії, взятим як частковий принцип, і проведенням цього принципу через увесь світогляд”* [2; с. 40].

Свою філософську систему Гегель вважає завершальним етапом в розвитку філософії. Тому він, образно кажучи, прирікає на страту не своїх попередників, а своїх наступників. Проте його думка про завершеність філософії цілком закономірна і доречна. Все залежить від розуміння сутності філософії тим чи іншим мислителем. Однак вона чи не найбільше піддавалася критиці. У чому тільки не звинувачували Гегеля, замість того, щоб збагнути хід думок генія.

Перш за все зауважу, що гегелівське розуміння філософії виникає не на голому місці, а є подальшим уточненням розуміння філософії як самоусвідомлення людиною свого буття. Специфічність філософії Гегель вбачає в тому, що вона є *самоусвідомлюючим мисленням*. Можна критикувати Гегеля за те, що він зводить усі прояви духовності людини до мислення. Але явно недоречно критикувати його за намагання повністю розкрити форми та способи діяльності самоусвідомлюючого мислення. Вперше ця проблема, як відомо, була усвідомлена Парменідом та його прийомним сином Зеноном. Пізніше – софістами, Сократом, Платоном, Арістотелем, І. Кантом та Й.Г. Фіхте. Особливе місце в розкритті самоусвідомлюючого мислення належить Арістотелю та І. Канту.

Арістотель першим в історії людської культури аналізує діяльність мислення за допомогою самого мислення і тим самим створює логіку – науку про форми та закони мислення. Але, як відомо, за часів Арістотеля мислення не поділяли на розсудкове і розумне. Вперше це зробив І. Кант. Тому логіка Арістотеля, будучи історично першим проявом теоретичної філософії, є логікою лише самоусвідомлюючого розсудку. Розсудок же, за способом своєї діяльності, принципово антиномічний. Така специфіка розсудку не є його недоліком. Без цієї ознаки мислення перестає бути дискурсивним і стає повністю релятивним. Але ця специфіка розсудку чітко виявляється в логіці Арістотеля. У його творчості ми маємо логіку (логіку розсудку), але логіку без діалектики (без законів діяльності розуму). І. Кант у своїй праці «Критика чистого розуму» показує, що розсудок, функціонуючи, проходить три етапи – антиномій, паралогізмів, ідеалів. Його діяльність відрізняється на кожному з цих етапів. Але лише на етапі ідеалів розсудок закономірно переростає в розум, а тому виникає діалектика. Тобто, антиномічне мислення стає діалектичним. Але закономірно виникаючу діалектику І. Кант вважає цензурою, мета якої не допустити, щоб розсудок вийшов за свої межі. Один

крок залишилося зробити І. Канту, щоб перейти до аналізу форм і способів діяльності розуму, але він його так і не зробив.

Самоусвідомлююча діяльність як розуму, так і мислення взагалі, стає об'єктом дослідження Гегеля. Розум за способом своєї діяльності принципово діалектичний. Тому діалектика виступає у Гегеля як самоконструюючий шлях розвитку власне самоусвідомлюючого мислення. Самоконструюючу діяльність самоусвідомлюючого мислення Гегель розкриває у цілісній системі наук про дух, або про самоусвідомлююче мислення. Коли ж форми і способи самоусвідомлюючого мислення повністю розкриті, залишається лише визнати: філософія, як самопізнання мислення, віднайшла відповідну її сутності форму вияву і на цьому завершує свій розвиток. Якщо визнати, що “...*філософія специфічна тим, що вона самопізнавальне мислення*” [3; с. 16], то слід беззастережно визнати і правоту Гегеля. Головний же недолік гегелівського розуміння філософії полягає у тому, що вона є не лише *самоусвідомлююче мислення*. Ніякі уточнення, пояснення, котрі даються у філософській літературі при обґрунтуванні тези, що філософія – це самопізнавальне мислення, неспроможні заперечити основний аргумент протилежної точки зору: філософія не зводиться лише до самопізнавального мислення. Філософія – це ***свідомість, що самоусвідомлюється.***

Отже, найхарактернішою ознакою філософської свідомості є її самоусвідомлення. Але самоусвідомлення може відбуватися не лише в системній, а й в інших формах. Це й дає підставу виділити різні типи філософування.

Афористичний або *есеїстсько-афористичний* тип філософування. До нього належать Геракліт, Козьма Прутков, Шопенгауер, Ларошфуко та багато інших. По суті справи, кожного філософа тією чи іншою мірою можна віднести до цієї когорти. Найхарактерніше, що відрізняє їх від представників

теоретичної філософії, так це специфічна форма висловлювання акту самоусвідомлення людини: ессе, афоризми, притчі тощо.

Специфіка *релігійно-містичного* типу філософування полягає в тому, що самоусвідомлення відбувається не в системній формі, а базується на віруваннях, містиці, інтуїтивних відчуттях та ін. До цього типу філософування слід віднести релігійних містиків, Олену Блаватську, Олену та Миколу Реріхів та ін.

Виокремимо також *художньо-образний* тип філософування. Його специфіка полягає в тому, що самоусвідомлення людиною свого буття відбувається в художньо-образній формі. До цього типу філософування слід віднести Т.Г. Шевченка, Л.М. Толстого, Ф.М. Достоевського, Л. Українку, А. Камю, Жан-Поль Сартра та багатьох інших. Якщо теоретик може філософувати, тільки створюючи свою філософську систему (системність – основна ознака науки), то художник, за образним висловлюванням руського релігійного філософа Павла Флоренського, “*філософствує пензлем*”.

Вичленування вказаних типів філософування, напевно, має недоліки. Але воно дозволяє зробити найсуттєвіший висновок: специфічність філософської свідомості полягає не в тому, що вона є *теоретичним* способом самоусвідомлення, а в тому, що вона є *самоусвідомленням* людиною свого буття, яке може відбуватися в різних формах. Саме на цій підставі можна виділити специфічні ознаки національної філософії того чи іншого народу.

Стосовно ж філософського плюралізму в розумінні філософії, то він породжується як об’єктивними чинниками – конкретно-історичним уточненням сутності філософії, так і застарілими уявленнями про неї. Новітнім же філософським студіям, у яких найповніше проявляється філософський плюралізм, на мій погляд, притаманний головний недолік – релятивізм форми, що й спричинює відсутність філософського дискурсу, а

власне філософування проявляється як безперервний потік свідомості. Безсумнівно, і таке філософування дає певні результати в розкритті самосвідомості людського буття. Але “коефіцієнт корисної дії” такого стибу філософування не дуже високий, оскільки дуже часто самосвідомість ніби пливе за течією, піднімаючи на поверхню другорядне і обминаючи найсуттєвіше. Проте й до такого стилю філософування потрібно ставитися толерантно. Адже найголовніша проблема сучасних новітніх філософських студій – пошук адекватних форм вираження багатогранності і невичерпності неповторних порухів духовності людини в процесі її самоусвідомлення. Очевидно, що сучасна філософія накопичує емпіричний матеріал різноманітних форм вираження, який лише з часом стане об’єктом теоретичної рефлексії.

Література:

1. Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. Логико-диалектические и историко-философские проблемы. К.: Изд-во «Наукова думка», 1974. – 271с.
2. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии // Гегель Г.В.Ф. Соч.: В 14 т. – М.; Л., 1935. – Т. IX. – М.: Партийное издательство, 1932. – 313 с.
3. Зотов А.Ф. Феномен философии: о чем говорит плюрализм философских учений? // Вопросы философии. – 1991. – № 12. – С. 14–21.
4. Маркс К. ВСТУП. (3 економічних рукописів 1857–1858 років) // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Пер. з 2-го рос. видання. – К., Політвидав України, 1976. (Ін-т історії партії ЦК КП України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС). – Т. 12. – С. 667–694.
5. Маркс К. Теорія додаткової вартості (IV том «Капіталу»). Частина перша (розділи I – VII) // Там само; т. 26, ч. I. – 447 с.
6. Чанышев А.Н. Эгейская предфилософия. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 240 с.
7. Чанышев А.Н. Начало философии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 184 с.
8. Шейнман-Топштейн С.Я. Платон и ведийская философия. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1978. – 199 с.
9. Шопенгауэр А. Полное собрание сочинений. – М., 1910. Т. IV.

АННОТАЦИЯ

Китов Н.Г. Возникновение философии как объект научного исследования

В статье критически рассмотрены существующие в литературе точки зрения на проблему возникновения философии, обоснованы их достоинства и недостатки, а также проанализированы следующие типы философствования: теоретический, эссеистско-афористичный, религиозно-мистический, художественно-образный и показана их специфика.

Ключевые слова: форма общественного сознания, мифическое сознание, мифология, религия, мистика, наука, мораль, право, политика, философия, тип философствования.

SUMMARY

Kitov M.H. The Origin of Philosophy as a Subject of Scientific Research

The available points of views about the problem of philosophy's origin are analyzed in the given article. The author shows their values and shortcomings. He also analyzes such types of philosophizing as theoretical, essayistic and aphoristic, religious and mystic, artistic and imaginative. Their specific character is described.

Key words: forms of social consciousness, mythological consciousness, . Mythology, religion, mysticism, science, ethics, law, politics, philosophy, types of philosophizing.

Опубліковано: *Китов М.Г.* Виникнення філософії як об'єкт наукового дослідження // Практична філософія, 2012, № 2. – С. 38-44 (0, 5 д.а.).